

Személy- és földrajzi nevek Szenczi Molnár Albert 1621-i magyar–latin szótárában

1. Az V. Magyar Névtudományi Konferencián már foglalkoztam Szenczi Molnár Albertnak a grammatikájában található közvetlen névtudományi megjegyzéseivel, valamint a példaként felsorolt kereszt-, vezeték- és földrajzi nevekkal (SZATHMÁRI 1997). Ezúttal magyar–latin szótára 1621-i heidelbergi kiadásának a névanyagát veszem számba, és igyekszem ezekből bizonyos tanulságokat levonni.

Először azonban lássuk, milyen egyéniség volt Szenczi Molnár Albert, majd arra keressék választ, mi vezetett el oda, hogy szótárakat is szerkesszen, és hogy ezekbe bizonyos tulajdonneveket is felvegyen.

Szenczi Molnár Albert korának, a későreneszánsznak Európát járt, nyelveket ismerő, anyanyelvét tudós módon vizsgáló, sokat fordító és a magyar nyelvet költői magasságokba is felemelni tudó polihisztor. Tudós mivoltát nemcsak az igazolja, hogy a kornak megfelelő módszerességgel nyelvünknek minden részlegét szinte elsőként feldolgozza (a szókincset szótáraiban; hangtani, helyesírási és grammatikai rendszerét nyelvtanában), hanem a feldolgozást illető eljárás módja is. Hogy ti. szinte mai módon felsorolja művei előszavában szótárainak, nyelvtanának forrásait, beszámol létrejöttük körülményeiről és az általa követett módszerről. Meg kell említenünk továbbá, hogy minden bizonnyal művei színvonalának – vagy annak is – köszönhetően hatni tudott: szótárai életében háromszor, halála után kétszer hagyták el a sajtót; nyelvtana pedig még a katolikus Pázmány tetszését is megnyerte, s későbbi enemű munkák hivatkoznak rá (Pereszlényi Pál 1682-i grammatikájában egyenesen „plagizál” tőle). Szenczi Molnár nyelve, nem mindennapi stílusa pedig mindenekelőtt a napjainkig számtalan kiadásban megjelent szótárai és az általa emendált, szintén sok kiadásban napvilágot látott Károli-biblia révén fejtette ki páratlan nyelvi, erkölcsi és egyéb hatását. Ezenkívül kiemelem még, hogy Szenczi Molnár „univerzális” egyéniség volt: mindenki és minden érdekelte; hogy „örök-utazó”-nak nevezhetjük: bejárta az akkori Magyarország nyugati, északi és délkeleti részét, valamint a teljes Közép-Európát; hogy több nyelvet ismert, és így összehasonlíthatta azok megoldásmódjait; végül pedig, hogy nyelvünket művelté akarta tenni, és jól látta: a nyelvnek szerves részei a nevek is.

2. A szótárírás gondolata lassan ért meg Szenczi Molnár Albertban. Már szinte gyermekkorában észrevette, hogy iskoláinkban nincsenek megfelelő tankönyvek, s különösen hiányzik egy alkalmas latin–magyar szótár (l. Latin–magyar szótára 1604-i kiadásának előszavában). Azután Göncön, Károli Gáspár körében többször fűltanúja volt nyelvészeti, etimológiai fejtegetéseknek, vitatkozásoknak (l. uo.). A legerősebb és immár elodázhatatlan indítást azonban Kassán, magántanítókodása közben kapta, amikor Dasypodius strassbourgi professzor latin–német és német–latin szótára a kezébe került: „*Dictionarium Petri Dasypodii Latino Germanicum et vice versa Germanico Latinum, cum primum Cassoviae puer vidissem, ingemui derepente, quod nos Vngari tali thesauro ut videbatur, destitueremur. Cujus imago postea semper inhaesit atque obversata est animo meo*” (a Latin–magyar

szótár előszava). Tehát tanulói és tanítói gyakorlatában vette észre legelőször a szótár szükségességét, s tulajdonképpen már ekkor megfogadta, hogy meg fogja írni a latin–magyar és a magyar–latin szótárt. Meg is tette, és – mint már utaltam rá – nem akármilyen fokon.

Szenczi Molnár szótárai – az első ily nemű betűrendes munkák – egyébként lexicográfiai tekintetben különböznek mai utódaiktól. A vizsgált szótárnál maradván – mint a címlapon is jelzi („qui inspersa sunt usitiora proverbia ungarica”) – igen sok szólást is közöl benne latin értelmezéssel. Úgyszintén sok képzett és összetett szót. Megadja továbbá a használtabb nyelvjárási és beszélt nyelvi változatokat, de főcímszóként rendszerint már a mai irodalmi és köznyelvi formát közli, és a többi alakváltozatot „vide” jelzés után sorolja fel (pl. *Leány* és *Lyán*, *Elvonom* és *Elvonyom*). Többször végigragozza egy-egy névutó birtokos személyjellel ellátott alakját (pl. *kőfzte*, *kőfzted*, *kőfztem* stb.). Felsorolja aztán bizonyos növények, állatok fajtáit (pl. 13 féle almát, 10 féle kígyót). Különösnek számít, hogy felsorol férfi- és női neveket, továbbá ország-, város-, régió- és folyóneveket. És még szokatlanabb, hogy pl. Szenc nevének utal arra, hogy ő ott született, és megadja az időpontot is. Ami pedig ezt a valójában újabb kiadást illeti, már a címben jelzi, hogy a szótárt tovább gazdagította („nunc ... locupletatum”). (A szótárról l. részletesebben: SZATHMÁRI 1968: 169–174.)

3. A szótárban a következő férfinéveket találjuk ábécérendben: *Antal* Antonius, *Anthonius*, *Demeter* Demetrius, *Demien* Damianus, *Domokos* vel *Domonkos* Dominicus, *Elek* Alexius, *Elekes* Idem, *Fábján* Fabianus, *Ferencz* Franciscus, *Filep* Philippus, *Fu^lep* Philippus, *Gábor* Gabriel, *Gergely* Gregorius, *Gy^srgy* Georgius, *Jacob* Jacobus, *János* Joannes, *Johannes*, *Imre* Emericus, *Jo^a* Jodocus, *Justus*, *I^tvan* Stephanus, *Kálmány* Colomanus, *Kelemen* Clemens, *Lajos* Ludovicus, *Lénárt* Leonhardus, *Lórintz* Laurentius, *Lukacz* Lucas, *Marton* Martinus, *Máté* Matthaeus, *Matyas* Matthias, *Mihály* Michael, *Miklós* Nicolaus, *Orban* Urbanus, *O^vát* Osvvaldus, *Paal* Paulus, vide *Pál*, *Pál* Paulus, *Péter* Petrus, *Sándor* Alexander, *Sebestyén* Sebastianus, *Tamás* Thomas.

A hasonlóan felsorolt női nevek a következők: *Borbála* Barbara, *Dorottya*, *Dorko* Dorothea, *Elsébet*, *Ersébet* Elizabeth, *Er^ebet*, *El^ebet* Elisabeth, Elisabetha, *Ilona* Helena, *Katalin* Catharina, *Katarin* Catharina, *Katus* Catharina, *Lutza* Lucia (kétszer szerepel), *Margit* Margareta, *Orⁱc* Ursula, vide *Or^olya*, *Or^olya* Ursula, *Ór^e*, *Órⁱc*, *Er^ebet* Elizabetha, *Piroska* Prisca. – Furcsállom a *Kolos* nevet, ti. a szótár női névnek jelöli („Scholastia. n. pr. foem.”, azaz nomen proprium foeminae), holott az általam megnézett névtárak (FNESz., KÁZMÉR 1993, LADÓ–BÍRÓ 1998) férfinévnek mondják. Viszont KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND 1559-ből említ egy *Skolasztika* női nevet (KARÁCSONY 1954:383), és LADÓ JÁNOS szerint eredetileg kettős értékű volt, később lett csupán férfinév (LADÓ 1972:3). Mire következethetünk ebből a két névsorból a névtudomány számára?

a) Szenczi Molnár Albert deskriptív (és nem preskriptív) szemléletét (l. SZATHMÁRI 1968) mutatja ezúttal is az a tény, hogy úgy rögzíti a neveket, amint akkor ejtették (*Fábján*, *Kálmány*), illetve hogy közli a hangalak változásokat, amelyek mintegy jelzik az egyes nevek átalakulásának a fázisait, valamint ingado-

zásait (pl. *Domokos* és *Domonkos*, *Filep* és *Fülep*, *Katalin* és *Katarin*, *Ersebet* és *Elsébet*).

b) Közöl írásváltozatokat is (*Paal* és *Pál*).

c) És itt találjuk –igaz, csak a női neveknél – a becéző formákat is (*Dorko*, *Katus*, *őr?e*, *őr?ic*, *or?ic*).

d) A latin megfelelőket – a rá jellemző pontosságra törekedvén – szerepelteti két alakban is (*Ioannes*, *Iohannes*, illetve *Elisabeth* és *Elisabetha*).

e) A nevek gyakoriságáról nem nyilatkozik Szenczi Molnár, de ha az itt szereplő neveket összevetjük KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND, illetőleg BÜKY BÉLA listájával, akkor legalábbis a nevek „mozgására” vonhatunk le következtetéseket. KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND ugyanis az 1500–1600 közötti személyneveket vizsgálta (KARÁCSONY 1954). BÜKY BÉLA pedig a fővárosi keresztnévadással foglalkozott tanulmányában (BÜKY 1961), és az 1895–1899, az 1945–1949 évek közötti, valamint az 1959-ben előforduló 25 leggyakoribb férfi-, továbbá női nevek listáját közölte (BÜKY 1961: 22–23).

Reálisnak mondható, hogy a Szenczi Molnár által felsorolt nevek (ezek XVI. század végiek, ill. XVII. század elejiek) mind ott szerepelnek KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND listáján, a ma már nem vagy nemigen használtak is, mint pl. *Demjén*, *Kolos*, *Osvát*, *Orbán*, ill. *Dorottya*, *Luca*. Csupán a *jo?a* és az *Elekes*, valamint természetesen a becéző nevek nem fordulnak elő az 1500–1600 közötti nevek listáján.

BÜKY BÉLA múlt század végi és e század közepi listájáról viszont (mint jeleztem: a 25 leggyakoribb férfi- és női nevet vette fel) már hiányoznak a következők: *Demeter*, *Demjén*, *Fábián*, *Elek*, *Elekes*, *Fülöp*, *Gergely*, *Jakab*, *Józsa*, *Kelemen*, *Lénárt*, *Lőrinc*, *Lukács*, *Máté*, *Márton*, *Mátyás*, *Osvát*, *Orbán* és *Sebestyén*, illetve *Dorottya*, *Luca*, *Orsolya*, *Piroska*. Ezek tehát vagy lejjebb kerültek a gyakorisági listán, vagy esetleg ki is szorultak a használatból. Egyébként a *Kálmán* 1895–1899 között még ott van a 25 leggyakoribb név között, aztán már nem szerepel. A *Péter* viszont 1895–1899 és 1945–1949 között nincs ott a leggyakoribbak sorában, de 1959-ben visszatér ezek közé. A női neveknél a *Borbála* fordul elő 1895–1899 között a leggyakoribbak között, utána viszont eltűnik.

Több névtörténeti tanulságot rejtenek magukban a Szenczi Molnár szótárában szereplő földrajzi nevek is.

a) Országnevek: *Czehor?36g* Bohemia, *Lengyelor?36g* Polonia, *Magyar-or?36g* Hungaria, Ungaria, Pannonia, *Mu?3kaor?36g* Moscovia, *Ola?3or?36g* Italia.

b) Országársz-, tájegység-, régiónevek: *Erdely* Tran?ilvania, Dacia, *Maramaros* Marmacia, Marmarissa, *Morva*, *Morva?ág* Moravia, *Nyir?ég* Betuletum, *Szepes*, *Szepe??ég* Sepu?ium, *Szerémség* Sirmia.

c) Folyónevek: *Drávavize* Dravus, *Duna* Danubius, *Ister*, *Gy?ngy?s vize* Gemmatus fluvius, *Morvavize* Morheculus fluvius, vulgo Morava, *Moschus*, *Rába* Rabus, *?zamos* Samus, Samusus, *Szava* Savus, *Temes* Themisius, *Ti?za* Tibiscus, *Vaag* Vagus, *Zagyva* fluvius in campestri Ungariae Parte.

d) Helységnevek: *Bra??o* Corona, *Buda* Buda, *Metropolis* Ungariae, *Co?tancinapol* Bizantium, Constantinopolis, *Debrecen* Debrecinum, *Drinápol* Hadrianopolis, *Eger* Agria, *E?3tergam* Strigonium, *F?ls?bánya* Medius mons, *G?szntz* Gontia, *Gy?sr* Jaurinum, *Gyula* Julia, *Gyulafejérvár* Alba Julia, *Kalocza*

Colocia, *Ka??a* Cassovia, *Keczkemét* Aegopolis, *Ké?marc* Tyropolis, *Kolosvár* Claudiopolis, *Clau?enburgum*, *Komárom* Gomorra, Comarinum, *Ko?tancinápoly* Constantinopolis, Bizantium, *Landorfejevár* Alba Graeca, Bellogradum, *Lasko* Lascovia, *Naggyőr* Jaurinum, Javarinum, *Nagybánya* Rivulinum, *Nagyszombat* Tyrnavia, *Nandorfejevár* Nandor alba, Bellogradum, Taurum, *Patac*, *Sáro?patac* Patachium, *Pécz* Quinque Ecclesiae, *Pe?t* Pestum, *po?ony* Posonium, Pisonium, *Sárospatac* Patachium, Patamipolis, *Szeben* Cibinium, *Székesfejevár* Alba regalis, *Szentz*, *?zemtz*, *?zemptz* Szencinum, Wardtberg, *Szerem* Sirmium, *?zombathely* Sabaria, *Teme?vár* Themi?varinum, *Tólna* Altinium, *Várad* Varadinum, *velence* Venetia, *Velentze* Venetia.

Megjegyzések, következtetések:

- a) Magyarország latin neveként ott szerepel a *Pannonia* szó is.
- b) Sajátos Oroszország korabeli elnevezése: *Mu?zkaor?zög*.
- c) A szótár nem jelöli következetesen a hosszú é-t, á-t, stb., de azt hiszem az *Erdely* esetében a második *e* valóban rövid lehetett (Kisújszálláson pl. a legtöbb-ször így hallottam gyerekkoromban). – Szcenci Molnár az *Erdely* latin megfelelő-jeként a *Dacia* szót is megadja.
- d) Hogy a *-ság*, *-ség* tájegységnévképző szerepben akkortájt gyakori lehetett, a *Morva?ág*, *Szepe??ég* stb. nevek igazolják.
- e) A folyónevek esetében Szcenci Molnár idejében nem volt ritka a „folyónév + vize” szerkezet (l. *Drávavize*, *Győnygyás vize* stb.).
- f) Szcenci Molnár itt is közli a hangalaki változatokat, amelyek gyakran jelzik a fejlődés irányát, pl. *E?ztergam*, *Landorfejevár* és *Nandorfejevár*, *Főlsőbánya*, *Szentz* és *?zemtz* és *?zemptz*.
- g) Sokatmondóak a latin megfelelők, pl. *Nyir?ég* *Betuletum*, *Keczkemét* *Aegopolis* stb.
- h) A latin megfelelők száma gyakran kettő vagy három, nyilván a realitásnak megfelelően, pl. *Duna* *Danubius*, *Ister*; *Kolosvár* *Claudiopolis*, *Clau?en-burgum* stb.
- i) A latin megnevezés kapcsán Szcenci Molnár nemegyszer közelebbről meghatározza a város helyét, vagy utal valamilyen módon az illető helység történetére (pl. *Győr* Jaurinum Civitas Ungariae ad Rabam et Danubium; *Kalotza* Colocia, Sedes Episcopalis et Basilica praeclara fuit olim in Ungaria; *Szerem* Sirmium, Civitas, olim Ungariae).
- j) A szerző természetesen legtöbbet ír szülőhelyéről, Szencről: „... oppidum Ungariae Inter Posonium et Tyrnaviam prope brachium Danubii, et natus est Albertus Molnar Anno 1574. 1 Septemb.”
- k) Szcenci Molnár itt is jelzi gyakran az írásváltozatokat, pl. *Co?tancinapol* és *Ko?tancinápoly*, *Velence* és *Velentze*.
- l) Többször közli a valós rövid megnevezést, pl. *Sárospatak* esetében: *Patac*, *Morva vize*, *Marhecius fluvius*, vulgo *Morava*.
- m) Érdekes a *Naggyőr* elnevezés a *Győr* mellett. Kérdés, vajon ez egyszerű névváltozat vagy esetleg Győrt és a hozzá közel eső falvakat együtt jelenti.
- n) A latin megjelölésben mindig ott szerepel, hogy magyarországi vagy erdélyi városról van-e szó, pl. *Bra??o* urbs Transylvaniae, *Eger* urbs Ungariae.

o) Hogy milyen neveket vett fel Szenczi Molnár és milyeneket nem, ennek az okát nem tudhatjuk. Nyilván a hozzá közel álló keresztnéveket, illetve a számára különösen ismerős, esetleg kedves városok, folyók nevét szerepeltette. Ennek is ellene mond azonban az, hogy pl. se a saját keresztnévét, se a családtagjait nem vette fel a listába, és nincs ott Somorja vagy pl. Fogaras neve sem, ahol pedig Bethlen Gáborral találkozott.

5. Összefoglalva végezetül csupán arra utalok, hogy az 1621. évi kiadású magyar–latin szótár személy- és földrajzi neveinek a vizsgálata tovább erősítette a Szenczi Molnárról eddig kialakított személyi és tudományos képet, és hogy a történeti névtudománynak továbbra is van kutatnivalója Szenczi Molnár életművében.

Szakirodalom

BÜKY 1961 = BÜKY BÉLA: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. NytudÉrt. 26. sz. Bp.

KARÁCSONY 1954 = KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: Személyneveink 1500-tól 1600-ig. In: MNy. 50: 379–387.

KÁZMÉR 1993 = KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. sz. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványa. Bp.

LADÓ 1972³ = LADÓ JÁNOS: Magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó. Bp.

LADÓ–BÍRÓ 1998 = LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES: Magyar utónévkönyv. Vince Kiadó. Bp.

SZATHMÁRI 1968 = SZATHMÁRI ISTVÁN: Szenczi Molnár Albert. In: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó. Bp. 167–231.

SZATHMÁRI 1997 = SZATHMÁRI ISTVÁN: Szenczi Molnár Albert és a nevek. In: MNyTK. 209: 530–535.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A személynevek közszoói elemeiről

A helynevek közszoói elemeit a szaktudomány a „földrajzi köznevek” terminussal szokta megnevezni, s ennek meglehetősen gazdag szakirodalma van a magyar névtudományban. Ezek közül csak a legismertebbeket felsorolva is több fontos és értékes tanulmányt említhetünk: HEFTY 1912; MARKÓ 1969, 1978; KISS 1972; FEKETE 1980; BALOGH 1997; BÍRÓ 1997 stb. Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a személynevekhez tartozó vagy mellettük gyakran előforduló közszoókról alig írtak, elméleti vagy rendszeralkotási kérdéseikkel még egyáltalában nem foglalkoztak. Ennek egyik oka, hogy ezeknek a köznévi elemeknek nagy részét (megszólító,